

Ганна Мартинова

Черкаський національний університет

ім. Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-8033-075X; e-mail: ganmart@meta.ua

Діалектний словник як репрезентант явищ матеріальної та духовної культури народу

Реферат: У статті окреслено специфіку відображення в реєстрі діалектних словників явищ традиційної народної матеріальної й духовної культури. Акцентовано увагу на необхідності ілюструвати реєстрові лексеми мікротекстами зв'язного діалектного мовлення для репрезентації обсягу знань про календарне свято, специфіку тлумачення його змісту, відображення специфічно народного світобачення та особливостей сприйняття дійсності.

Ключові слова: діалектний словник, реєстрове слово, обрядова лексема, мікротекст

Abstract: *Dialectal dictionary as a representative of a nation's material and spiritual culture.* The article regards a peculiar representation of the traditional folk material and spiritual cultural phenomena in the patois lexical stock. The registered lexemes are supposed to be illustrated through micro texts of the related dialectal speech to deliver the information of the calendar date, its interpreted sense, reflected in the specific outlook and cognitive perception.

Keywords: patois lexical stock, registered lexeme, ritual lexeme, microtext

Актуальним завданням сучасної слов'янської лінгвістики є лексикографічне представлення діалектної лексики, адже відходять у небуття носії традиційної народної культури та звичаїв, унаслідок чого автентичний складник словника говірок може бути втраченим назавжди. Динаміку діалектної лексики детермінують як власне мовні, так і позамовні чинники: архаїзація лексем унаслідок деактуалізації реалій, міжмовні й міждіалектні контакти, взаємовплив і взаємопроникнення літературно нормативних і діалектних елементів, специфіка ідіолекту мовців. З огляду на це важливо якнайповніше засвідчити лексичну систему говірки (діалекту) від мовців найстаршого віку як носіїв регіональної матеріальної та духовної культури і представити її в словнику.

Донині український діалектний континуум репрезентований у лексикографічних працях різного типу досить нерівномірно: більшою мірою, зокрема в останні десятиліття, оприявлено словниковий склад діалектів південно-західного та північного наріччя, водночас значно менше праць такого типу про лексичне багатство південно-східних говорів. І це не випадково, адже впродовж ХХ ст. провідною засадою укладання

діалектних словників було зіставлення лексичного складу говірки (говору) з літературним стандартом. У зв'язку з цим у словниках представлені лише відмінні від літературної мови явища, унаслідок чого в українській діалектній лексикографії переважають словники диференційного типу, до реєстру яких зараховують слова, поширені в межах окремого говору (окремої говірки чи групи говірок), групи говорів чи наріччя в цілому й вирізнені за специфічним для них лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним оформленням і семантикою. З огляду на це словниковий склад південно-східного наріччя, ядром якого є середньонаддніпрянський діалект, що став основою української літературної мови, представлений лише частково в працях 60-х рр. ХХ ст. (*Словник полтавських говорів* В.С. Ващенко, *Словник специфічної лексики правобережної Черкащини* П.С. Лисенка) та кінця ХХ – початку ХХІ ст. (*Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок [Кобеляцького району Полтавської області]* та *Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини*, укладені А.Т. Сизьком; *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* В.А. Чабаненка у 4-х т.; *Словник українських східнословобжанських говірок* К. Глуховцевої, В. Леснової, І. Ніколаєнко, Т. Терновської, В. Ужченка). Відзначимо, що ці лексикографічні праці також диференційного типу, однак у них представлена й лексика, що відображає поняття матеріальної та духовної культури народу, незважаючи на те, що окремі з лексем увійшли до складу літературної мови. Також упорядники фіксують і найменування, пов'язані з побутом, сільським господарством, окремі мікротопоніми, прізвиська людей, клички тварин, нерідко порушуючи принцип диференційованості словникового складу за ознакою діалектне : літературно нормативне, прагнучи представити лексичну систему говірок якомога повніше.

Водночас у більшості діалектних словників лексеми з культурним значенням тільки зафіксовані, їхню основну семантику зазвичай подано без пояснень та ілюстрування текстом, напр.: **маков'єя** церк. свято сімох братів Макавеїв (14.08) (ГГ, 118); **Троїця**, -і, -ею (-ей, -ьою, -ьй) свято Трійці *Зорик* (СУСГ, 209); **ПИЛІПОВЕЦЬ** [пи'лип'овиць], вц'а, ч., церк. Передріздвяний піст, Пилипівка (Сабашко 2008, 229); **ГАНДРЕЯ** [Гандр'єйа], незм., реліг. День Св. Андрія Первозваного (13 грудня) В-23; [Гандр'їйа], *На Гандр'їйа дівчата гадали, чи вийдуть замуш*. С-17 (Аркушин 2016, 83) та ін. Як бачимо, у словникових статтях цих лексикографічних праць засвідчено обрядові лексеми, зрідка їхні варіанти в говірках, характеристики щодо словозміни, основне значення, спорадично мінімальні контексти з говірок і локалізацію. Безумовно, така коротка інформація не розкриває національно культурного змісту лексеми, не виявляє ні специфічно народного світобачення, ні особливостей сприйняття дійсності, ні звичаїв та вірувань, пов'язаних із календарним святом.

Помітно вирізняється з-поміж словників останнього десятиліття праця «*Гуцульські світи. Лексикон*» за редакцією Наталії Хобзей, у якій до реєстрових слів наявні широкі коментарі не лише з матеріалів картотеки словника гуцульських говірок, але й з етнографічних, історичних та мовознавчих праць ХІХ–ХХІ ст. У короткій анотації до словника зазначено: „У книзі подано не тільки тлумачення багатьох, часом уже призабутих слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв та приказок, а й міні-тексти, які дають змогу ознайомитися із тематичними гуцульськими світами” [ГС, 2013]. Саме в таких мікротекстах

відображено відгомін двовір'я українців: до кожного зі свят християнського календаря наведено давні, ще язичницькі звичаї, вірування, ворожіння й обереги. Наприклад, у словниковій статті **Андрѣя (Андрія)** за церковним календарем, день св. апостола Андрея Первозванного (13.12) представлено таку інформацію: *У вечер перед св. „Андрієм” 30/XI (13/XII) ходять чарівниці, які „чередують” маржину, відбираючи єї молоко. Хто хоче проти того заборонити ся, має принести рано до схід сонця в день перед св. Андрієм на „відлів” води (не несе посудину отвором на перед а дном назад, але противно) [...]. На спільне ворожіння, як на долах не сходять ся дівчата разом, бо хати їх далеко, проте кожне ворожить собі долю дома сама [коментар В. Шухевича] (Шухевич IV, 269); Над Андрѣя зберуцця дівкї та йдут ит плотови кїля лічіти, ит такому прутяному. Зажмұрит оци та зачне лічіти віт першого до девятого, а на тім завяже волочков, червонной нїтков. Так полічит кóжда собі. Потóму дрúгий день идé ся дивіти на той кіл, якїй собі вібрала, та означáє, шо такїй єї чоловіг бúде. Аж гóлий бес корї, то бідний, без нічóго, аж ис корóв, та багáтий, аш кривїй та горбатий, аж бортáвий – та калїка, аж висóкий – висóкого зрóсту, нискїй – нискьóго зрóсту (Кваси 1983 [Хобзей 2013, 20]).* Як бачимо, мікротексти репрезентують зафіксовані в етнічній свідомості знання про звичаї, обряди, традиції та повір'я гуцулів як мезоетнічної спільноти і саме цим становлять неабияку цінність, зберігаючи важливу культурну інформацію для нащадків.

У реєстрі електронного словника середньонаддніпрянських говірок поряд зі словами, що відрізняються від літературно нормативних лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним, граматичним оформленням і семантикою, подано й номінації, пов'язані з побутом, особливостями господарювання, народними промислами, звичаями, віруваннями середньонаддніпрянців, хоч вони й стали надбанням літературної мови. Специфіку його реєстру становить і те, що словник укладено за зв'язними текстами, творцями яких є діалектоносії середньонаддніпрянських говірок із притаманним їм антропоморфічним ставленням до об'єктивної дійсності. Текстоцентричний підхід уможливив широке ілюстрування реєстрових лексем різних тематичних груп мікротекстами, представлення не тільки їхнього лексичного значення, граматичних показників і стилістичної функції, але й етнокультурних, етнопсихологічних та етносоціальних характеристик. Локалізацію матеріалу подано за діалектною диференціацією говору, на що уповноважує його зіставність і лінгвогеографічна репрезентація.

У словнику середньонаддніпрянських говірок відображено лексику, зафіксовану в етнічній свідомості мовців найстаршого покоління (народжені в 20-х – 30-х роках ХХ ст.). Вона репрезентує особливості життя і побуту середньонаддніпрянців, систему свят календарної й сімейної обрядовості, специфіку їхнього емоційно-психічного ладу, вірувань і традиційної моралі, адже, як зазначає П.Ю. Гриценко, „читач зустрічає кожен новий діалектний словник з надією на відкриття нових елементів мови, здатних поглибити знання сучасного й минулого мови і культури народу” [Гриценко 2005, 3].

Вербальний план календарної обрядовості представлений назвами свят, обрядових предметів, обрядодій, учасників обрядових дій, міфічних персонажів та образів, просторових і часових понять, процесів, станів, явищ, почуттів,

уявлень. Серед назв традиційних календарних свят у словнику зафіксовані *Кате^ррини* 'церковне свято, яке православна церква відзначає 7 грудня', *Анд^р'їя* (*Анд^рейя*) 'церковне свято Андрія Первозванного, яке православна церква відзначає 13 грудня', *Ми^к'іл'н'і с'в'ат'ки* 'церковні свята Сави, Варвари й Миколая, які православна церква відзначає 17, 18, 19 грудня', *Ку^т'а* 'святий вечір напередодні Різдва (6 січня)', *Ба^гатий веч'ір*, *Ме^л'ланки*, *Ми^л'анки* 'щедрий вечір напередодні старого нового року (13 січня)', *Водох^реш'ч'а*, *Йор^д'ан*, *Ор^д'ан'а* 'одне з великих православних церковних свят, коли освячують воду (19 січня)', *Мас^л'ана* 'давньослов'янське свято проводів зими', *Благо^в'їш'ч'ин':а* 'православне церковне свято 7 квітня', *Вербна ні^д'їл'а* 'неділя напередодні Великодня, коли освячують вербу', *Вилит^д'ин*, *Паска* 'одне з найбільших християнських свят, день воскресіння Ісуса Христа', *Проводи*, *Гроб'ки* 'поминальні дні через тиждень після Великодня', *В'шес'т'а* 'сороковий день після Великодня', *Зил'ена ні^д'їл':а*, *Зил'ен'і с'ат'ки* 'Трійця', *Лвана Ку^п'ала* 'язичницький обряд у ніч проти 7 липня', *Спас* 'церковне свято, яке православна церква відзначає 14 серпня', *д^ругий (й'аблучний) спас* 'православне церковне свято 21 серпня, коли освячують яблука', *Зд^в'ижин':а* 'православне церковне свято Воздвиження' та ін.

Кожну з вищезазначених реєстрових лексем проілюстровано мікротекстом, де представлено народне тлумачення та зміст свята, відгомін язичницьких традицій і ритуалів, напр.: *у н'їч' на Анд^р'їя д'їв'ч'ата і х'лопці і гу^л'али на до^с'в'їтках / і х'лопці'ам усе розр'їшалос'а // на це у цей ден' усе їм розр'їшалос'а / шо во'ни з'робл'ат' прош'ч'алос'а // во'ни і во'рота за'носили / і на х'ату вит'а'гали / і во'зи й сани // і не^р'ис'новували до'рогу / йак д'їв'ч'ата з до^с'в'їток і'тимут' / шоб зап'луталис'а та по'падали у с'н'їг* (с. Дмитрівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.); *от Анд^рейя п'їд'ходить' / то це та'ке / усе си'ло во'рушиц':а мо'лод' // во'ду з кри'ниці і нос'ат' / чи там із р'їчки / у рот'і / шоб при'нести во'ду і ни зас'м'їшит' / і з'м'їс'ат' соб'ї кор'жика на руці і спл'ичут' / а то'д'ї то'го кор'жика прот'їв но'вого го'ду кладут' п'їд го'лову / то при'с'ниці':а ну той / хто й'їй брат' б'уде за ж'їнку / та'ке бу'ло /* (с. Ріжки Таращанського р-ну Київської обл.), де можна виокремити невербальні компоненти: набір обрядодій, характерних для цього свята, осіб, які їх виконували (хлопці, дівчата), обрядових предметів (вода, коржик), місце (на до^с'вітках, біля криниці чи річки, у роті, на руці, під голову), час (ранок, вечір, ніч).

У структурі, змісті та в сюжетному наборі обрядових дій календарних свят українців, і середньонадніпрянців зокрема, відображено складне поєднання порядку християнських свят, природного та господарчого календарів, звичаїв сімейної обрядовості – родильної, весільної та поминальної, демонологічних і міфологічних вірувань. У зв'язку з цим у мікротекстах до вищеназваних реєстрових лексем представлено систему народних уявлень про свята й пов'язаних із ними станів, почуттів, процесів, явищ, давніх вірувань і прикмет: *о'це ж шче Благо^в'їш'ч'ин':а то'же / це зим'л'а / зим'л'а пробужд'айц':а // ну по'ки / по'ки Благо^в'їш'ч'ин':а ни про'ходе / ра'н'їше н'їч'ого в з'емл'у ни кидали / н'ї'якого з'ерна / нада / шоб бог з'емл'у благословив // о / то'д'ї можна с'ї'ят' / а йак пройшло Благо^в'їш'ч'ин':а / то'д'ї с'ї'ют' усе / а так / а ра'н'їше н'їч'ого ни с'ї'яли / ми ну ше та'к'ї при'к'мети бу'ли / йак'шо / йак'шо ласт'ївка ше ни*

прили'т'іла / то вис'на |буде холодна / йак до Благо'в'іш'ч'ин':а прили'тит' / йакшо дошч' / то вродит' |жито // о'то у'гадували на це на цей п'разник / йа'кий був / |буде год / ну о'це та'ке на Благо'в'іш'ч'ин':а (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.). У запропонованому мікротексті відображено давні вірування у „сон” та „пробудження” землі, заборону торкатися землі, аж доки вона „не пробудиться”, спостереження за погодою з метою її передбачення, що було важливим для хліборобів. Вірячи у воскресіння померлих, на Гроб'ки (так називають поминальний день під час великодних свят) обов'язково відвідують могили, віддаючи шану прашурам: *у нас у'с'і |р'ідн'і ста'райуц':а при'йхат' на гроб'ки про'в'ідат' сво'йіх* (покійних) / *шчи'тайут' шо во'ни ждуть' у цей ден' //* (с. Піщане Золотоніського р-ну Черкаської обл.).

Пояснюючи зміст календарного свята, інформанти здебільшого розповідають про його народне розуміння, поєднуючи інформацію християнського та язичницького планів: *а то ж о'це д'ругий Спас / на д'ругий Спас о'це |с'ат'ат' |йаблука в |церкв'і / бе'рут' |йаблука і не'сум' і |с'ат'ат' / і ра'н'іше ж о'це так йак |ж'інка / ж'інки |ран'ше / д'ітей же ба'гато бу'ло і |мерли |д'ітки / і |ж'інка ни |мала |права з'ійсти |йаблука до Спаса / бо ди'тинка на |тому с'в'іт'і / |йаблуч'ка |йй ни да'дут' на Спаса* (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.); *так |двац':ат' |с'омого |верис'н'а |п'разнуйиц':а |Зд'вижин':а / |Зд'вижин':а |живот'ворного |хре'ста |гос'под'н'ого // на |Зд'вижин':а |зе'мл'а |у'же до |зими |клониц':а // |птиц'і |у'же в |вир'ій в'ідл'ітайут' / |т'і / шо да'леко / то в'же да'вно |полі'т'іли / а |ли'леки в'же |полі'т'іли* (с. Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.), що засвідчує проникнення однієї системи вірувань в іншу, ускладнюючи тим самим попередню.

Текстоцентричний підхід до укладання словника середньонаддніпрянських говірок уможливило уточнення значень обрядових лексем, що в різних групах досліджуваного діалектного континууму можуть мати близьку, хоч і не однаково семантику. Так, у північних правобережних середньонаддніпрянських говірках лексема *ку'т'а* позначає обрядову страву із зерен злаків із додаванням меду чи цукру, тертого маку, що її готували на святвечір напередодні Різдва, одного з найбільших християнських свят: *з пе'р'лової |ку'т'у ва'рили / хто хо'т'ів |пше'нишину / то то'к'ли на |ступу / а йак н'і / то |йач'м'ін' то'к'ли на |ступу / |ку'т'у ва'рили / а ми пе'р'лову / |ку'т'у |даже й не' |солили / а то'д'і |кип'ячоно'йу |долі'вали / |шоб во'на ж розва'рилас'а / йак |у'же там ба'гато // йак хто то |мак |м'йали та з |маком |ку'т'у |йіли / йак хто то |сахар / |мак / хто йак /* (с. Пії Миронівського р-ну Київської обл.). Спільне споживання куті та інших страв рослинного походження мало сприяти родючості землі, забезпечити майбутній урожай і єдність родини. У правобережних центральних середньонаддніпрянських говірках лексема *ку'т'а* має складнішу семантику, оскільки внаслідок метонімічного перенесення назви обрядової страви на обрядове свято репрезентує дві семи: ‘обрядова страва із зерен злаків із додаванням меду чи цукру, тертого маку, що її готували на святвечір напередодні Різдва’ та ‘святвечір напередодні Різдва’: *приби'райе'мо в |хат'і / це ж обов'яз'ково в |хат'і |приби'райе'ц':а // с'т'ірайе'ц':а |ти'ри'єд |п'разни'ками / |приб'і'райе'ц':а в |хат'і / то'д'і в'же на |ку'т'у |го'товиц':а / |ку'т'а |тоже |п'разник / на |Р'із'д'во |го'товиц':а в'же ба'гатіше*

/ бо це ж ¹наче ждеш гостей / (с. Саварка Богуславського р-ну Київської обл.); *йак Р'їздво над'ходе / то це ж кум'а при'ходе* (тут у значення святого вечора) *вар'у і кум'у* (тут у значенні обрядової страви) / *ц'о'го маку х'їба ж можна по'с'їят' чериз л'у'дей / то йак то купуши / то де ото в кукур'уз'ї схо'вайиши / то йа'ку чарка чи ста'кан у'роде / та так і кум'а са'ма* // (с. Семигори Богуславського р-ну Київської обл.). Перенесення основного атрибута свята на його назву спостерігаємо й на прикладі обрядової лексеми ¹паска, що в середньонадніпрянських говірках репрезентує семи 'здобний обрядовий хліб переважно циліндричної форми з прикрасами, який випікають на Великдень' та 'Великдень, одне з найбільших християнських свят': *йа знайу / шо ота'ку здоро'в'є'ку було ¹мати паску спи'че / ох і здо'рову / йак во'на й'її пик'ла та'ку здо'рову / бат'ко у skate'р'тину на плеч'і / бо так ни п'їдни'се* // (с. Пії Миронівського р-ну Київської обл.); *Паска називалас'а / то Паска / а б'їл'и іс'т' називал'а Ви'лигдин' / Ви'лигдин'* // *го'товил'ис'а до 'нейі так / іс п'їятниці' / а л'уди бул'и й з чит'вир'га / в 'кого йа'ка воз'можнос'т' // паски пик'л'и / паски // кра'си... / кра'сил'и крашан'ки / го'товилис'а д'уже гарно / ковба'су начи'н'ал'и / все д'обре шоб бул'о / ба'гата Паска бул'а / в'с'ого шоб на стол'ї бул'о // го'товил'ис'а / і пик'л'и паску* // (с. Хацьки Черкаського р-ну Черкаської обл.).

Значну частину свят, особливо осінньо-зимового циклу, супроводжували ворожіння з метою передбачити майбутнє, що також відображено в словникових статтях. Так, на *Кате'рини* 'церковне свято, яке православна церква відзначає 7 грудня' дівчата ворожили на свою долю: *ше на Кате'рини д'ївч'ата ше ж і так о'це воро'жили чи то та'кий з'вич'ай був / шо ранком до сх'їд сон'ц'а д'ївчина ішла у садок і зр'їзувала з'їлочку виш'н'ї / і то'д'ї в хат'ї д'ївчина при'носила ставила у пл'аше'чку / о / і ж'дала Ме'ланки // йак'шо до Ме'ланки виш'н'а роци'в'їте і зац'в'їте // д'обрий знак / бо дол'а д'ївоча ц'в'їсти буде / а за'сохне з'їлоч'ка биз ц'в'їту // кепс'ка оз'нака // ну д'ївчина ни це / ни вийде зам'їж і ни буде вис'їл'а* (с. Домантове Золотоніського р-ну Черкаської обл.) чи на Андрія дівчата, щоб узнати, чи вийдуть заміж і куди саме, перекидають чоботи через хату: *о'це йак Андрей / ... у два'нац':ат' час'ов но'ч'ї ... ви'ход'ат' з хати / розбу'вайуц':а / хромов'ї чоботи на то'б'ї будут' гарн'ї / в чому ти в'бута / і то'д'ї ви'ход'ат' й не'ре'ки'дають' чере'з хату // йак пири'кине чере'з хату впаде / шо ни останиц':а на криш'ї // то во'на зам'їж с'коро ни п'їде / д'ївчина / а йак ни до'кине во'на / то'д'ї во'на вже ж останиц':а в д'євах / йак ни до'кине зовс'їм / а йак до'кине во'на нас'їред хати / то та вийде за ба'гатого жи'ниха* / (с. Іркліїв Чернобаївського р-ну Черкаської обл.).

Отже, важливим завданням укладачів сучасних діалектних словників є репрезентація в них обрядових лексем, використання для їхнього тлумачення та пояснення фрагментів із діалектних текстів, що містять групи одиниць акціонального, агентивного, реалемного, темпорального, локативного планів та одиниці плану станів, почуттів, процесів, явищ, уявлень. Такий підхід дає змогу максимально повно репрезентувати лексику на позначення традиційної народної матеріальної й духовної культури, уможливило збереження для нащадків специфічно народного світобачення та світосприйняття.

Література

- Гг, *Гуцульські говірки. Короткий словник*, відп. ред. Я. Закревська [*Hutsulski hovirky: korotkui slovnyk*, відп. ред. Ya. Zakrevska], Львів 1997.
- СУСГ, *Словник українських східнословобранських говірок*, упор. К. Глуховцева, В. Леснова, І. Николаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко [*Slovnyk ukrainskykh skhidnoslobrozhanskikh hovirok*, упор. К. Glukhovtseva, V. Lesnova, I. Nikolaenko, T. Ternovska, V. Uzhchenko], Луганськ 2002.
- Сабадош І. (2008), *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району* [Sabadosh I., *Slovnyk zakarpatskoi hovirky sela Sokirnytsia Khustskoho raionu*], Ужгород.
- Аркушин Г. (2016), *Словник західнополіських говірок* [Arkushyn H., *Slovnyk zakhidnopoliskykh hovirok*], Луцьк .
- Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. (2013) *Гуцульські світи. Лексикон* [Khobzei N., Yastremska T., Simovich O., Dudyk-Meush H. (2013), *Hutsulski svity. Leksykon*]. Львів.
- Гриценко П.Ю (2005), *Відкриваючи словник...*, [w]: *Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н.В. Гуйванюк, Чернівці, с. 3–4 [Hrytsenko P. Yu., *Vudkryvaiuchy slovnyk...*, [v:] *Slovnyk bukovunskykh hovirok*, za zah. red. N. V. Huivaniuk].

